

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ

PhD, Vitalii Dankevych

Ukraine, Zhytomyr, Zhytomyr National Agroecological University, Economics and Management Faculty, Department of International Economic Activity Management

ARTICLE INFO

Received 5 February 2017
Accepted 13 February 2017
Published 10 March 2017

KEYWORDS

overconcentration,
holdings,
integration,
market economy,
finished products,
efficiency.

© 2017 The Author.

ABSTRACT

Land resources are not just a component of the environment, territory where the population resides and the countries administrative delimitation structure is conducted but, first of all – economic resources: agricultural land, forests, mineral deposits. Exhaustiveness is one of these resources characteristics that's why their rational and scientifically justified use is the key to each country economic prosperity. In order to achieve sustainable development it is necessary to use natural resources in such way when society material needs satisfaction meet optimum from involved in economic turnover resources and also their condition for future generations preservation.

The way of land use in agriculture is significantly different from other industries where it is operated purely as a the spatial basis and mineral source – exhaustible resource, that is the specific agricultural production feature. Land in the agricultural sector due to its inherent natural properties and under careful treatment conditions could be used infinitely not only as a territorial resource, but also as the substance is able to provide living organisms vital functioning in order to obtain food products and raw materials for processing industries.

Постановка проблеми. В Україні склався рівень економічних відносин, який характеризується нарощуванням антропогенного впливу на навколишнє природне середовище, що відбувається на ефективності багатьох галузей народного господарства та екологічного стану довкілля. Аграрна спрямованість країни вимагає удосконалення використання земельних ресурсів як основного фактора виробництва і впровадження еколого-економічних засад збалансованого землекористування.

Земельні ресурси є стратегічною складовою природокористування. Інтенсивність їх використання пов'язують із виконанням одночасно декількох функцій, серед яких варто виділити функцію територіального базису розміщення різних галузей народного господарства, функції природного ресурсу та основного засобу виробництва. Надзвичайно велике значення земельні ресурси мають як основний засіб і предмет праці у сільському та лісовому господарствах. Водночас, протягом останніх десятиліть спостерігається тенденція до погіршення стану земельних ресурсів, особливо використання земель сільськогосподарського призначення. У деяких регіонах України цей процес набуває загрозливого характеру. В умовах глобалізації світової економіки пріоритетними завданнями у сфері використання цінних земельних ресурсів стає їх екологізація.

Аналіз досліджень та публікацій за темою. В умовах екстенсивних методів господарської діяльності під досягненням максимального ефекту в здійсненні мети землекористування мається на увазі лише економічний ефект, що є неправомірним, адже у землекористувачів виникають і інші цілі, наприклад, оздоровчі, рекреаційні та естетичні, які не взяті до уваги. Максимальний ефект у юридичному аспекті не визначений, а є оціночною категорією, розуміння якого залежить від коментатора, його знань, досвіду та навичок. Необхідно розробити нову системну критеріїв та методику визначення раціонального використання земель, які відповідали б економічним, екологічним й соціальним вимогам господарської діяльності.

Дослідження нормативних документів щодо розвитку земельних відносин показало, що в актах земельного спрямування міститься низка неузгоджень, а саме: чинний Земельний кодекс України [6] у статтях 91, 96 та Закон України "Про оренду землі" [6] у ст. 22 серед обов'язків власників земельних ділянок, землекористувачів та орендарів не закріплена обов'язковість їх раціонального використання, вказавши лише на необхідність їх цільового використання, що є негативним, адже поняття раціонального використання землі значно ширше, ніж цільове. Закон

України “Про охорону навколишнього природного середовища” у ст. 12, на відміну від вищезгаданих нормативно-правових актів, одним із обов’язків громадян визначає саме раціональне, а не цільове використання природних ресурсів.

Відсутність чіткого та досконалого визначення і методики розрахунку раціонального використання та оцінки землі у вітчизняному екологічному та земельному законодавстві потребує доопрацювання наукових розробок із цього важливого питання. Наявні поняття раціонального використання земель розроблено ще у радянський період і згодом, як багато інших інститутів земельного права, таких, як право постійного користування земельною ділянкою та право державної власності на землю, набули іншого змісту.

Головним завданням у вирішенні проблеми правильного і раціонального використання сільськогосподарських земель є підвищення їх родючості та якості, корисних якостей, що необхідно для задоволення матеріальних і духовних потреб людини і суспільства [3]. Враховуючи попередні дослідження проблем землекористування, володіння та розпорядження раціональне використання землі, можна визначити як встановлення такого правового режиму окремих категорій земель, який, по-перше, відповідав би їх основному господарському призначенню, і, по-друге, забезпечував науково обґрунтоване використання цих земель [2]. Раціональне використання землі визначається також як досягнення максимального ефекту у здійсненні мети землекористування, з урахуванням корисної взаємодії землі з іншими природними факторами і при охороні землі у процесі використання як специфічної складової будь-якої діяльності.

Оскільки, внаслідок реформування на ефективність використання земель у сільському господарстві, діють позитивні і екологічно-дестабілізуючі чинники для удосконалення методики її дослідження, першочерговим є обчислення економічних показників (табл. 1). Дослідження ефективності землекористування в Україні свідчить про високе антропогенне навантаження на сільськогосподарські землі, забруднення промисловими відходами, зниження їх продуктивності, що можна простежити при розрахунку відповідних показників.

Таблиця 1. Показники ефективності використання земельних ресурсів

Показник	Характеристика
Темп приросту валової продукції	демонструє приріст валової продукції за певний період
Темп приросту посівних площ	демонструє приріст посівних площ за певний період
Урожайність	демонструє натуральну віддачу земельних ресурсів
Темп приросту прибутку від реалізації сільгосппродукції та послуг	демонструє динаміку накопичення власного капіталу та власного збагачення засновників
Питома продуктивність землі	дає порівняльну оцінку використання землі різних форм господарювання
Рівень рентабельності сільськогосподарської діяльності	демонструє масу прибутку, що припадає на масу витрат
Додана вартість на 1 га сільгоспугідь	демонструє суму доданої вартості на одиницю земельних ресурсів
Ставка орендної плати	демонструє питому вагу нормативної оцінки землі, що сплачується як орендна плата орендодавцеві
Питома вага багаторічних насаджень у структурі сільгоспугідь	демонструє можливості до найбільш витратного виду аграрної діяльності, що залучає до обігу більший перелік земель за якісними та кількісними характеристиками
Темп приросту урожайності	демонструє приріст урожайності за певний період
Землевіддача (без урахування вартості земельних угідь)	демонструє питому доходність всього аграрного сектора економіки
Землевіддача (з урахуванням вартості земельних угідь)	демонструє норму доходу за нормативною оцінкою (ринковою вартістю) землі
Додаткова продукція, отримана в результаті поліпшення культури землеробства	демонструє наслідки довготривалої капіталізації
Маса прибутку на 1000 грн вартості (нормативної оцінки) землі	демонструє масу прибутку на одиницю вартості (нормативної оцінки) землі
Питома вага сільськогосподарських земель у приватній власності	демонструє частку сільськогосподарських земель, що обробляються в особистих селянських, фермерських і приватних господарствах
Вартість додаткової продукції, отриманої за оптимальними попередниками	демонструє абсолютний приріст продукції за експертними оцінками оптимальності сівозмін

Джерело: побудовано на основі [8, 9, 11].

Пріоритетним використанням терміну “раціональне землекористування” в умовах глобалізації в авторському трактуванні є його визначення як цільове використання сільськогосподарських угідь, при якому досягнуто баланс (найоптимальніше, пропорційне і гармонічне зіставлення) між ефективністю використання земель і екологічними вимогами [12]. Ефективне використання земель – це виважене, науково обґрунтоване, планове, із врахуванням довгострокових інтересів суспільства, використання земель, при якому отримують максимальну користь при мінімальних витратах.

У сільському господарстві земля – це головний засіб виробництва продукції, предмет і засобів праці. Вона здебільшого визначає темпи розвитку і рівень виробництва. Економічна ефективність землекористування у сільському господарстві виражена системою показників, що характеризують, як ефективність використання всіх закріплених за господарством земельних ресурсів, так і ефективність окремих її видів. Аналіз сукупності показників ефективності використання земельних ресурсів дає підстави поділити їх на 4 групи: перша характеризує економічну ефективність, друга – технологічну, третя – соціальну, четверта – екологічну (рис. 1).

Аналіз стану використання земельних ресурсів аграрних підприємств складається з послідовних етапів: визначення складу та структури сільськогосподарських угідь (загальна земельна площа, площа ріллі, сінокосів, пасовищ, багаторічних насаджень, наявності зрошуваних чи осушених земель); визначення складу та структури посівних площ (площі посіву зернових та зернобобових, технічних, кормових та інших культур) [10]. Дані показники мають суттєвий вплив на результати господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників.

Важливим є визначення рівня інтенсивності використання земельних угідь. Для цього розраховують: ступінь господарського використання землі, яка розраховується діленням площі сільськогосподарських угідь на всю земельну площу господарства; показник рівня розораності, що визначається як частка від ділення площі ріллі на загальну земельну площу сільськогосподарських угідь підприємства; питому вагу інтенсивних культур. Показники економічної ефективності використання земельних ресурсів сільськогосподарських підприємств, в основному, базуються на розрахунках, пов'язаних із площами сільськогосподарських угідь чи ріллі, і поділяються на натуральні та вартісні.

Рис. 1. Групи показників ефективності використання сільськогосподарських земель
Джерело: побудовано на основі [8, 14, 15].

У науковій літературі, опублікованій після проголошення незалежності України, головним критерієм обґрунтування ефективності використання земель в сільському господарстві вважають прибуток із одиниці площі і рівень рентабельності. Водночас, об'єктивним таким критерій може бути лише при сприятливих екологічних умовах і впровадженні науково обґрунтованої системи землекористування. Для визначення ефективності сільськогосподарського виробництва у світі використовується ряд показників: частка доданої вартості сільського господарства (% ВВП), індекс виробництва продукції, індекс доданої вартості сільського господарства у розрахунку на 1 працівника, індекс виходу зерна з 1 га зібраної площі (табл. 2). Їх аналіз дає підстави стверджувати що економічна ефективність використання земельних ресурсів в Україні знаходиться на оптимальному рівні.

Таблиця 2. Динаміка показників ефективності використання земельних ресурсів у зарубіжних країнах

Країна	Частка доданої вартості сільського господарства (% ВВП)		Індекс виробництва продукції (2013-2015 рр. до 2005-2007 рр.)		Індекс доданої вартості сільського господарства у розрахунку на 1 працівника (2015 р. до 1990 р.)	Індекс виходу зерна з 1 га зібраної площі (2015 р. до 1990 р.)
	1990 р.	2015 р.	рослинництва	тваринництва		
Україна	26	10	134,7	98,5	203,1	111,8
Франція	4	2	97,0	99,7	243,6	116,0
Німеччина	1	1	95,2	109,4	224,6	129,3
Угорщина	15	4	76,6	91,1	244,6	100,4
Латвія	22	4	118,4	121,1	202,4	226,7
Польща	8	4	102,7	105,8	185,0	149,5
Білорусь	24	9	107,3	134,6	278,6	127,2
РФ	17	4	97,5	120,4	141,1	106,6
США	2	1	100,5	106,6	244,3	110,5
Китай	27	10	125,6	120,4	200,9	133,8

Джерело: розраховано за даними [14].

Водночас, прибутковість господарської діяльності більшості вітчизняних товаровиробників досягається не завжди з урахуванням екологічних та соціальних чинників. Розораність сільськогосподарських угідь обумовлюється змінами багатьох факторів, які дуже суперечливі. Певні з них позитивно впливають на результативність використання земельних угідь, інші – навпаки. Так, для прикладу, одним із показників використання земельних угідь є структура виробництва і, в першу чергу, структура посівних площ, яка за останні роки значно змінилася й обумовлена високою інтенсивністю використання земельних угідь для вирощування енергомістких культур.

Основним показником ефективності використання посівних площ є урожайність. Однак у більшості господарств України високий урожай сільськогосподарських культур одержують, в основному, за сприятливих природно-кліматичних умов, без належної науково обґрунтованої системи їх вирощування і, особливо, зменшення внесення добрив, що свідчить про значне виснаження запасів доступних для рослинних форм поживних речовин у ґрунтах.

Рівень інтенсивності використання земельних ресурсів визначають за такими показниками: ступенем господарського використання землі, яка розраховується діленням площі сільськогосподарських угідь на всю земельну площу господарства; ступенем розораності, що обчислюється як частка від ділення площі ріллі і багаторічних культурних насаджень на площу сільськогосподарських угідь; ступенем меліорованості як відношення площі меліорованих земель (зрошуваних, осушених) до загальної площі сільськогосподарських угідь; питомою вагою інтенсивних культур (цукрових буряків, льону, картоплі, овочів, соняшнику, зернової кукурудзи, коноплі) у загальній посівній площі підприємства; коефіцієнтом повторного використання землі, який визначається відношенням посівної площі разом із площею повторних посівів до посівної площі господарства.

В умовах глобалізаційних перетворень, завдяки раціональній трансформації земельних угідь і вдосконаленню їх структури, підвищенню частки ріллі, багаторічних культурних насаджень і меліорованих земель у загальній площі сільськогосподарських угідь, підвищенню коефіцієнта повторного використання землі підприємства щодо збільшення обсягу виробництва продукції зростатимуть. З огляду на зазначене, важливо не вийти за раціональні

межі кожного з названих показників, оскільки це може призвести до погіршення використання землі, втрати її родючості. Наприклад, надмірне розорювання сільськогосподарських угідь у багатьох господарствах спричинило інтенсивний розвиток вітрової та водної ерозії з усіма відповідними негативними наслідками.

Економічну ефективність використання землі визначають також на основі системи натуральних і вартісних показників. До натуральних показників відносять: урожайність сільськогосподарських культур; виробництво окремих видів тваринницької продукції на 100 га відповідних земельних угідь (продукцію скотарства і вівчарства розраховують на 100 га сільськогосподарських угідь, свинарства – на ріллі, птахівництва – на площу зернових). До вартісних показників відносять: виробництво валової продукції у порівнянних цінах, товарної продукції у поточних цінах реалізації, чистої продукції і прибутку в розрахунку на гектар сільськогосподарських угідь.

Слід зазначити, що натуральні показники характеризують продуктивність лише певної частини сільськогосподарських угідь, а вартісні – всієї їх площі. Ці дві групи показників доцільно розраховувати як на гектар фізичної площі, так і з урахуванням грошової оцінки гектара сільськогосподарських угідь, в якій відображена їх економічна родючість. У першому випадку можна судити про фактично досягнутий рівень використання землі без урахування її якості, а в другому – об'єктивно оцінити результати господарювання.

У якості інших додаткових показників при зіставленні рівня використання землі застосовуються: питома вага сільськогосподарських угідь у загальній земельній площі; питома вага ріллі у складі сільськогосподарських угідь; питома вага посівів у площі ріллі. Зростання питомої ваги сільськогосподарських угідь, ріллі, посівів в загальній земельній площі має важливе значення при використанні землі, свідчить про прогрес землеробства.

Плеяда вітчизняних науковців притримується позиції, що сучасні методи господарювання є несумісні з концепцією захисту та поліпшення якісного стану земельних ресурсів. Водночас, декларації щодо раціонального використання й охорони земель залишаються звичайним гаслом, оскільки землевласники та землекористувачі всіляко чинять опір впровадженню “екологічних” законів у процес використання землі, посилаючись на значні витрати на виробництво продукції, що підриває їх конкурентоспроможність. Споживацьке ставлення до земельних ресурсів сформувало лише один орієнтир до господарської діяльності – “дохід” [13]. Відповідно надмірне захоплення матеріальними цінностями сформувало споживацьку філософію в землекористуванні, яка стала джерелом усіх його екологічних, економічних та соціальних негараздів. Тому виникає необхідність переходу до науково обгрунтованого господарювання для отримання постійних прибутків у довготривалому періоді.

Передумовою формування системи раціонального землекористування можуть бути лише глибинні перетворення відносин економічної структури суспільства – відносин власності на землю, адже систему раціонального використання земельних ресурсів у сільському господарстві формує сукупність чинників різного характеру, дія яких є взаємозумовлена (рис. 2). Рівень інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення залежить від таких показників, як: частка екологічної продукції, ступеня господарського використання, частки інтенсивних культур, ступеня розораності, частки використання екотехнологій, коефіцієнта повторного використання.

Виходячи з того, що землі сільськогосподарського призначення займають близько 71 % території України, то головне значення має оптимізація саме цих земель. Приступаючи до оптимізації землекористування, у першу чергу, необхідно взяти до уваги закон максимуму, сформульований Н. Ф. Реймерсом: у даному географічному місці при існуючих природних умовах екосистема може продукувати біомасу і мати біологічну продуктивність не вищу, ніж це властиво найпродуктивнішим її елементам в їх ідеальному поєднанні. У роботах Ю. Одума було показано, що максимальний урожай може бути отриманий при певному поєднанні площ, перетворених людиною, і природних екосистем. Максимальний еколого-соціально-економічний ефект досягається при 40 % освоєної території і 60 % площ природних екосистем (для місця складання розрахункової моделі).

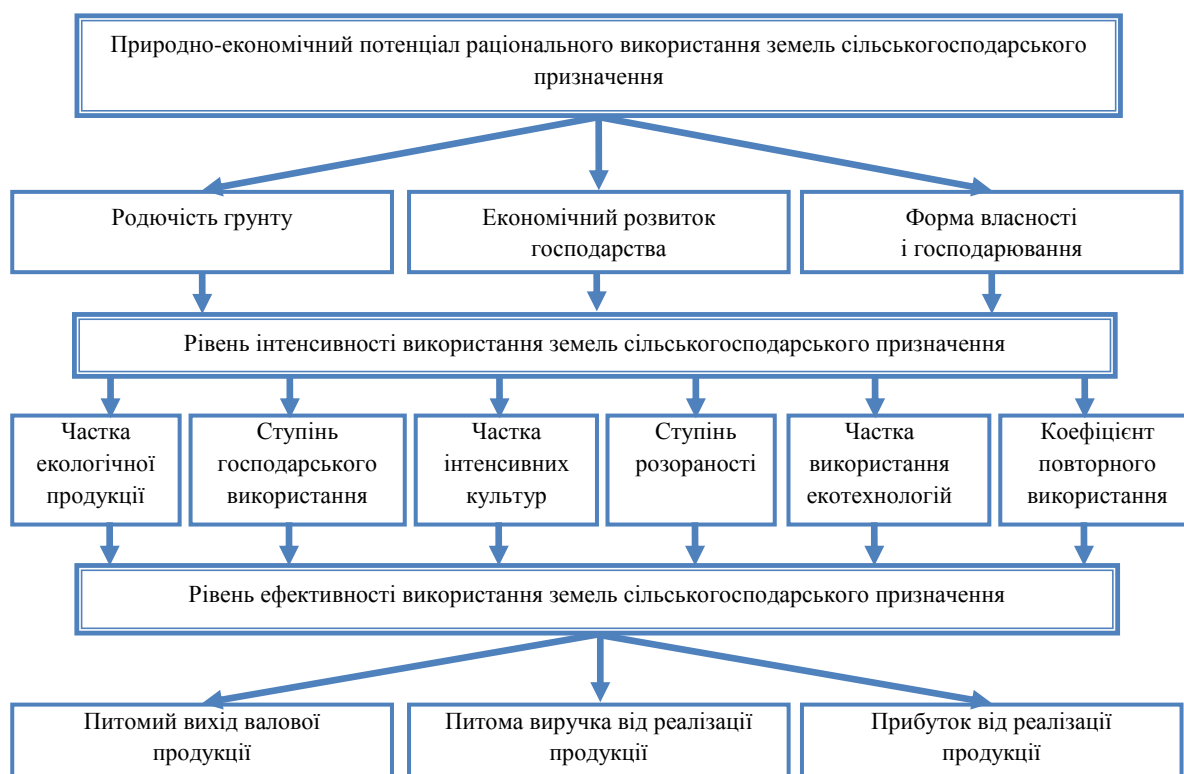

Рис. 2. Можливості та рівень раціонального використання земель сільськогосподарського призначення

Джерело: власні дослідження.

Проаналізувавши результати наукових досліджень, можна сказати, що реалізація правила максимуму еколого-соціально-економічного ефекту є основою для забезпечення раціонального землекористування. Але реалізувати цю оптимізацію дуже непросто. Людство навчилося створювати природно-антропогенні екосистеми: висаджувати ліси, створювати водойми і болота (та осушувати їх), залужувати території тощо. Тобто недоторканих природних екосистем залишилося дуже мало, і для оптимізації поєднання площ в умовах глобалізації прийдеться знову створювати природно-антропогенні екосистеми. Особливо це стосується України, де землі природно-заповідного фонду складають лише 0,2 % [8]. Враховуючи зазначене, необхідно розробляти нові методики землекористування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розглядаючи земельні ресурси як складову частину екосистеми, варто виходити з того, що екосистема – це єдиний природний комплекс, утворений живими організмами і середовищем їх існування, де живі й неживі елементи пов'язані між собою обміном речовин і енергії. Щоб земля залишалася постійним джерелом багатства людей, вона повинна раціонально використовуватися. Для цього необхідна нова парадигма – концепція сталого землекористування. Стале землекористування, на наш погляд, – це така система відносин суспільного розвитку, при якій досягається оптимальне співвідношення між економічним зростанням, нормалізацією якісного стану земельних ресурсів, задоволенням матеріальних і духовних потреб населення.

Обґрунтовуючи необхідність сталого землекористування, його важливість з метою збереження земельних ресурсів, необхідно спиратися на основні соціальні, економічні та екологічні закони і принципи. Вважаємо вкрай необхідним в умовах реформування земельних відносин додержуватися, насамперед, таких принципів: системного підходу до раціоналізації землеволодіння і землекористування; охорони земель; своєчасного усунення та попередження негативного впливу деградованих земель на здоров'я і добробут населення, навколишнє середовище; забезпечення задоволення соціально-економічних інтересів у сфері земельних відносин та їх гармонізації з екологічною складовою. Варто виокремити позицію щодо комплексності показників ефективності використання землі: економічних (наприклад, землевіддача); соціальних (наприклад, кількість працівників на 1000 га угідь); екологічних (наприклад, динаміка вмісту поживних речовин в орному шарі).

Розкриваючи зміст системного підходу, доцільно розглядати землекористування у тривимірній системі координат: економічній (економічні потреби використання земельних ресурсів і ґрунтів, характер використання землі, ринок продуктів, розміщення виробництва, рівень інтенсифікації, розвиток інфраструктури тощо); соціальній (соціальні інституції землекористування і землеволодіння, зокрема, господарський уклад, комплекс розпоряджень та обов'язків людини відносно землі, земельного устрою, права власності на землю, сервітутів, соціальної інфраструктури); екологічній (природно-ресурсний потенціал, агроекологічні особливості використання ґрунтів, якість продукції, екологічний стан ґрунтів, екологічні обмеження).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бродський Ю. Б. Економіко-математична модель оптимізації виробничої структури високотоварних сільськогосподарських підприємств / Ю. Б. Бродський, В. Є. Данкевич // Вісн. Житомир. держ. технол. ун-ту. Економічні науки. – 2011. – № 1 (55). – С. 180–183.
2. Ведение аграрного бизнеса в Украине / Ассоциация «Украинский клуб аграрного бизнеса». – Киев : УКАБ, 2015. – 82 с.
3. Данкевич В. Є. Стан використання орендованих земель та дотримання договірних зобов'язань інвесторами / В. Є. Данкевич // Вісник ЖНАЕУ. – 2012. – № 2, т.2. – С. 19–26
4. Данкевич Є. Переваги і ризики надконцентрації агропромислового виробництва та земельних ресурсів: економічний, екологічний та соціальний аспект [Електронний ресурс] / Є. Данкевич, В. Данкевич // Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal. – 2016. – Vol. 2. – No. 3. – С. 60–74. – Режим доступу: www.are-journal.com.
5. Зінчук Т. О. Європейський досвід формування ринку сільськогосподарських земель: реалії та перспективи для України / Т. О. Зінчук, В. Є. Данкевич // Економіка АПК. – 2016. – № 12. – С. 84–92.
6. Ліга: Закон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ligazakon>
7. Микитюк В. М. Форми організації виробництва та оптимізація виробничої структури скотарських підприємств / В. М. Микитюк, В. Є. Данкевич // Наук. вісн. Львів. нац. ун-ту вет. медицини та біотехнологій ім. С. Г. Гжицького. Економічні науки. – 2012. – № 1 (51). – С. 433–439.
8. Наукові основи агропромислового виробництва в зоні Полісся і західного регіону України / редкол.: В. М. Зубець (голова) [та ін.]. – К.: Аграрна наука, 2010. – 944 с.
9. Паламарчук Р. П. Економіко-екологічні аспекти матеріально-технічного забезпечення інтегрованих підприємств в умовах інтенсивного землеробства: практичні рекомендації / Р. П. Паламарчук, С. П. Ковальова [та ін.]; «Житомирська філія ДУ Інститут охорони ґрунтів України». – Житомир, 2015. – 88 с.
10. Рудик Р. І. Методичні рекомендації щодо оптимізації виробничої структури високотоварних сільськогосподарських підприємств Житомирської області / Р. І. Рудик, Т. Ю. Приймачук, Є. М. Данкевич [та ін.]; Ін-т сільського госп-ва Полісся НААН. – Житомир, 2016. – 97 с.
11. Скидан О. В. Інституціональні засади формування аграрної політики України: монографія / О. В. Скидан. – Житомир: Вид-во «Полісся», 2010. – 308 с.
12. Dankevych Y. Ecologically certified agricultural production management system development [Electronic resource] / Y. Dankevych, V. Dankevych, O. Chaikin // Agricultural and Resource Economics : International Scientific EJournal. – 2016. – Vol. 2. – No. 4. – pp. 5–16. – Mode of access : www.arejournal.com.
13. Dankevych Y. M. The utilization of natural resources under the conditions of intersectoral intergration / Y. M. Dankevych // The advanced science journal. – 2013. – № 8. – P. 7–11.
14. Rousset S. Voluntary environmental and organic standards in agriculture / Sylvain Rousset, Koen Deconinck, Hyunchul Jeong and Martin von Lampe // OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers, № 86. France. 2015 – p. 32-43. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/tad/ntm/voluntary>
15. Shil P. Evolution and Future of Environmental Marketing / Parag Shil // Asia Pacific Journal of Marketing & Management Review, Vol. 1, # 3. New Delhi, India. 2012. – p. 74 – 81.